

Hányan, hogyan, hová?

A szakmunkástanulók pályaválasztásáról

A rendszerváltás előtt az általános iskolából a középfokú iskolákba való átlépés volt az ún. pályaválasztás társadalmilag legfontosabb pontja. A fiatalok többsége attól függően került a társadalom felső, középső vagy alsó kategóriába, hogy ezen a ponton bejutott-e egy iskolába, és ha igen, akkor szakmunkásképzőbe, szakközépiskolába vagy gimnáziumba lépett-e. A fizikai és a szellemi munka világába vezető utak a befejezetlen és a befejezett középfokú végzettséget adó iskolatípusok között váltak szét. Az egy-két éves szakiskolák tanulói szintén az alsó réteget gyarapították.

Ezerkilencszázkilencven óta az iskolarendszerben zajló változások, a gazdasági válság és a struktúraátalakításra irányuló törekvések egyaránt megzavarták ezt a tiszta képet. A vállalkozói réteg kiszélesedése, a munkanélküliek és a nincstelenek seregének hirtelen megjelenése nagy helyzetváltozásokról tanúskodik, miközben nemcsak az igaz, hogy sokan változtattak helyet a társadalomszerkezeten belül, hanem az is, hogy maga a struktúra is változott. Az iskolák – anyagi létükben fenyegettetve – olyan túlélési stratégiákat követnek, amelyek megszüntetik a tiszta típusokat és profilokat. A szakmunkásképzők jelentős része igyekszik szakközépiskolává válni, a szakközépiskolák szakmunkásképző osztályokkal és gimnáziumi osztályokkal bővítik kínálatukat. A szakképző intézmények változatosabbá válásával egy időben az általános és középiskolák hagyományos („8+4-es”) rendje is megbomlott, és a szerkezetváltó iskolák számos változata jött létre. Az oktatáspolitikai – részben rövid távú gazdasági, részben hosszú távú ideológiai vagy kulturális megfontolásból – igyekszik megnyújtani az általános képzés idejét, és elodáztatni a szaknaválasztást. Mindez megnehezíti az eligazodást mind a pályaválasztásban érintett családok, mind a téma kutatói számára.

Ha a „terep” és az „irányjelzők” összekuszálódtak is, a megélhetés megnehezülése és a foglalkoztatási biztonság megszűnte csak fokozza a biztonságosabb jövőt nyújtó (vagy legalább ígérő) iskolai utak iránt. Ebben a versenyben ismét azok vannak – és bizonyára lesznek is – a leghátrányosabb helyzetben, akik mindig a leghátrányosabb helyzetben voltak: a betanított és segédmunkások, valamint az alacsony presztízsű szakmákban dolgozók gyerekei. A keményebb versenyhelyzet ui. felerősíti hátrányaikat, különösen a társadalmi alulinformáltságból és a tájékozódókészség gyengeségéből adódó jól ismert hátrányukat.

Ebben az írásban csak az egyik átalakulóban lévő úttal foglalkozunk a pályaválasztásnak: azoknak az úttal, akik az alsó fokú (általános iskolai) tanulmányok után szakmunkásbizonyítványt akarnak szerezni. Ez az út 1949 óta a szakmunkásképző intézetekbe vezetett. Ha a hetvenes években az jellemezte a szakmunkásképző iskolákat, hogy a munkásság alsó rétegeinek gyerekeit és a mezőgazdaságban dolgozók gyerekeit juttatták szakmához, nem várható-e, hogy a kilencvenes években ez még inkább igaz legyen egy volumenében szűkülő és változatosabb szakképzési piacon versenyre kényszerülő szakmunkásképzésre?

Az összehasonlítást az teszi lehetővé, hogy 1973–1974-ben országos felmérést készítettünk a szakmunkástanulókról, (1) és 1993–94-ben ismét módunk volt elvégezni ezt a munkát, (2) lehetőség szerint hasonló módszereket használva. A hetvenes évek statiku-

sabb világában az évfolyamok összehasonlításának nem volt nagy jelentősége, a mozgalmass kilencvenes években azonban ez is tud némi tájékoztatást adni arról, hogyan alakultak a pályaválasztás tényezői 1991 és 1993 között.

Honnan jönnek a szakmunkástanulók a kilencvenes években?

A mára már levonult demográfiai hullám a kilencvenes évek kezdetén tetőzött a középfokú iskolákban. (3) Ebből a korosztályból éppúgy a legnagyobb csoport lépett a szakmatanulás útjára, mint az előző generációból (1970-ben kereken 40%, 1990-ben kereken 44%), a konkrét arányok is inkább csak a továbbtanulók arányának általános növekedése miatt változnak egy kicsit. A globálisan hasonló számok azonban egymástól jelentősen különböző társadalmi csoportokat takarnak. Az 1993–1994. évi kutatás alapján *Liskó Ilona* megállapította, hogy „1974-ben még a szakmunkástanulók 35%-a olyan családokból jött, ahol mindkét szülőnek 8 osztálynál alacsonyabb iskolai végzettsége volt. A jelenlegi adatok szerint ez a csoport jelentéktelen méretűre zsugorodott (mindössze 1–2%-os). 1974-ben a szakmunkástanulók 17%-a jött olyan családokból, ahol a szülőknek csak általános iskolai végzettségük volt, mára az ilyen családok aránya mindössze 7%, miközben jelentősen megnőtt azoknak a családoknak az aránya (33%-ról 41%-ra), ahol legalább az egyik szülő maga is szakmunkás képzettségű. A legnagyobb változást azonban az jelenti, hogy azoknak a családoknak az aránya, ahol legalább az egyik szülő szakmunkásképzőnél magasabb iskolafokozatot szerzett, 16%-ról 45%-ra emelkedett.” (4)

Ezek a változások elsősorban az iskolázottság általános növekedéséből következnek, és szükségképpen megváltoztatják a szakmunkásképzés társadalmi szerepét, azaz módosítják a szakmák belső világát (5) és a belépés folyamatát is. A társadalmi-származási összetétel szerint az egyes szakmák közötti különbségek kisebbek lettek, a szakmunkások fiatal nemzedéke ebből a szempontból homogénebb az idősebbeknél. Csak az ún. *belépő szakmák* köre különböztethető meg egyértelműen, vagyis továbbra is vannak olyan szakmák, amelyek főleg a szakképzetlen szülők gyerekeinek nyitnak kaput a szakmaszerzéshez. A felszabadított munkaerőpiacon ezek természetesen a legszűkebb perspektívával rendelkezők, a munkanélküliségtől leginkább fenyegetett szakmák. A skála felső végén az ún. *elítesszámok* körének határai már bizonytalanabbak, mint régen voltak: gyorsabban változnak a gazdasági feltételek, és valószínűleg nagyobb a különbség az érdekeiket jobban érvényesíteni tudó családok preferenciái között is. A szakmatanulásra kényeszerűl értelmiségi vagy félértelmiségi származású tanulókat nem ugyanazokban a szakmákban találjuk, mint a vállalkozók gyerekeit.

Ezek a változások megnövelték a pályaválasztási és szakmaválasztási folyamat jelentőségét, miközben ismereteink – és ami még fontosabb: az érintettek segítő eszközeik – nem vagy alig gyarapodtak ezen a téren.

Vágy és valóság

A pályaválasztás folyamatát többnyire alig őrzik elemezhető adatok, mivel legnagyobb részt a gyerekek egymás közötti vagy a tanárokkal való beszélgetéseiben, családi beszélgetésekben, sőt a gyereket esetleg egyáltalán nem vagy alig ismerő felnőttek között zajlik. Ami ebből adattá válik, az a kitöltött jelentkezési lap, illetve a felvétel vagy az elutasítás ténye. Azt a folyamatot, amely a jelentkezési lap kitöltéséhez vezet, mi sem tártuk fel részleteiben, csupán egyetlen összefoglaló tény után érdeklődtünk: az után, hogy nyolcadikos korában volt-e valamilyen konkrét elképzelése a későbbi szakmunkástanulónak arról, hogy mit szeretne tanulni, és ha igen, mi volt az. Egy ilyen elképzelés persze gyakran nem a gyerek saját elképzelése ebben a korban, de a folyamat általános jellemzéséhez elegendő annyit tudnunk, hogy ő maga így élte át. Ezután bekerül a közép-

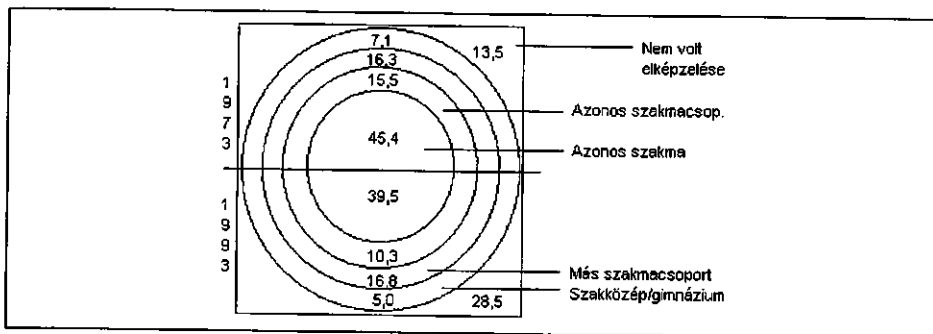
fokú iskolába, ám a pályaválasztási folyamat ezzel nem zárul le, hiszen korántsem biztos, hogy abban a szakmában fog dolgozni a fiatal, amelyikre 14–15 éves korában fölvették. A későbbi módosítások valószínűségét azzal próbáltuk megközelíteni, hogy megkérdeztük: ugyanezt a szakmát választaná-e, ha módja lenne újra választani, illetve van-e határozott terve egy másik szakmára cserélni a mostanit?

Nyolcadikos korában a szakmunkástanulók mintegy háromnegyed részének volt elképzelése arról, hogy milyen szakmát szeretne, és mindössze 5%-uk jelzett olyan foglalkozást, amely a szakmunkásképzőnél magasabb szintű (szakközépiskolai, technikai, gimnáziumi) középfokú tanulmányokat igényel. A jelentkezési lap kitöltésekor a korábban bizonytalanok közül csaknem negyedrész közül néhányan még csatlakoztak ehhez a kis csoporthoz, így a szakmunkástanulók több mint 8%-a szakközépiskolába vagy gimnáziumba kérte a felvételét első helyen. Húsz évvel ezelőtt kevesebb volt a bizonytalanoké, és többen tekintettek a négyéves középiskolák felé (csaknem 13% kérte a felvételét első helyen középiskolába). (6)

Ez a tény is a szakmunkástanulók mint társadalmi csoport homogenitásának erősödésére utal. A kilencvenes évek elején a tanulónak átlagosan kétharmada eleve szakmunkás foglalkozást képzelt el magának, amely arány egyébként évről évre növekedett is: a harmadikosok között még csak 63,8% volt, a másodikosoknál 65,4%, az elsősök között pedig már 76,3%.

A pályaválasztás „sikerességét” nem mérhetjük másképp, csak úgy, hogy az elképzeléseket, majd a jelentkezést rendre összehasonlítjuk azzal, hogy melyik szakmában találtak a gyereket a kérdéskor: sikerült-e elérnie, amit kívánt vagy amire jelentkezett? Könnyen lehet, hogy a tanulók jó része másképp értelmezné a „sikerességet”, és nem a korai elképzelését tartja az igazi mércének. A külső megfigyelőnek azonban nem áll rendelkezésére más kritérium.

E szempont alapján nincs nagy különbség a húsz évvel korábbi és a mostani szakmunkástanulók pályaválasztásának sikeressége között. Akkor 45%-uk, most nem egészen 40%-uk „talált bele” abba a helybe, amelyet az iskolarendszer biztosított a számára. A két időszak tanulóinak „találási tábláját” (7) egymáshoz illesztve mutatjuk be az 1. ábrán.

1. ábra

A szakmunkástanulók pályaválasztási találati pontossága – 1973, 1993

Ugyanezen a módon mérhetjük fordított irányban a szakmák vonzását. (8) Ennek alapján az egyetlen olyan ágazat, amelybe már nyolcadikos korukban többen szerettek volna bekerülni a későbbi szakmunkástanulók közül, mint ahánynak végül sikerült, a vendéglátóipar – ami teljesen érthető a megélénkülő piaccgazdaság és a nagyipar válsága közepette. A többi ágazat létszámát azok töltötték fel, akik korábban még bizonytalanok voltak a választásukban.

A jelentkezési lap kitöltésekor már nem lehet bizonytalanok: dönteni kell. Amelyik családban az elképzelés már kialakult, ott többnyire (63%-ban) azt követik. A jelentke-

zók mintegy 6% kísérletezik csak azzal, hogy magasabb szintre jelentkeznek, feltehetőleg arra számítva, hogy ha nem sikerül, a szakmunkásképzőbe még mindig föl fogják őket venni. A legerősebb „vonzása” a szakmunkásképzőnek van. A bizonytalanok háromnegyed része első helyen szakmatanulásra jelentkezett, de ugyanezt tette a szakközépiskolára kacsingatóknak több mint egyharmada, a gimnáziumot preferálók kis csoportjának pedig kétharmada is. Ez annak a jele, hogy a vágyak kialakulása és a jelentkezési lap kitöltése között továbbra is ugyanaz a kudarckerülő családi önkontroll működik, amelyet már a hetvenes években is tapasztaltunk, s amely arra az útra tereli a gyereket, amelyen nagyobb esélye van elindulni. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a tanulók többsége olyan társadalmi rétegekből származik, amelyek – általános tapasztalat szerint – a biztonságot nagyon sokra értékelik, különösen ha a gyerekről van szó. Valószínűleg ez játszhat közre abban a furcsa tényben is, hogy az egyetlen olyan ágazat, amelynek szakmáira kevesebben jelentkeztek, mint ahányan általános iskolás korukban szerettek volna, a szolgáltató ipar. Ez eléggé meglepő egy olyan időszakban, amelyre a magánvállalkozás fellendülése, a kisvállalkozók biztatása, a szolgáltatások iránti igény növekedése, az önfoglalkoztatás és más új gazdasági formák megjelenése jellemző. (9) Ha nem is hihetjük, hogy a biztonságra törekvés az egyetlen, ami visszatartott egyeseket attól, hogy szolgáltató szakmákra jelentkezzenek – köztudott ellenerő például az is, hogy nemegyszer fizetni kell a gyakorlólhelyért, ami sok más szakmában, pl. a forgácsolóknál nemigen fordul elő –, az azért valószínű, hogy a jelentkezés realitása, azaz biztonsága nagyobb, mint a pusztán elképzeléseké.

Az első és második jelentkezések összevetéséből kitűnik, hogy míg a legtöbb szakmai csoport arányszáma rendre alacsonyabb a második jelentkezésben, (10) addig a villamosipar és a kereskedelem iránt vonzódók aránya nem csökken: ez a két ágazat a második helyen erősebb vonzerőt gyakorol, mint első helyen. Ez vagy azt jelentheti, hogy sokak számára valamiféle biztonsági tartaléknak számítanak, a „második legjobbnak”, vagy azt, hogy ezek az ágazatok a „leginkább fogadókészek”. A legvalószínűbb az, hogy a villamosipar és a kereskedelem nem ugyanabból az okból viselkedik egymáshoz hasonlóan. Az első inkább „fiús”, a második inkább „lányos” szakmákat kínál, az utóbbi meglehetősen nagy létszámot vesz fel, az előbbi alig több mint a jelentkezők harmadát. Így feltehető, hogy a két nem esélyei közti különbség miatt is a villamosipari szakmákat több fiú érezheti „még mindig elég jó” lehetőségnek, míg a kereskedelmi szakmákat sok lány „valamit csak kell tanulni” alapon jelöli meg második helyen.

A kezdeti elképzelések formalizálása során tehát számottevő korrekció következik be. Míg az elképzelések csak 39,5%-ban estek egybe a tanult szakmával, addig az első helyre beírt szakmára már 55,3% bekerült. A „találati arányt” elsősorban azok javítják, akik kezdetben semmiféle elképzeléssel nem rendelkeznek, s így a leginkább vannak kitéve az intézményes irányításnak és más kényszertényezőknak. Más szóval: a magasabb találati arány nem biztos, hogy nagyobb önállóságot és nagyobb szabadságot jelent, félő, hogy szigorúbb korlátokra utal.

A jelentkezési lap által nyújtott három választási lehetőség nem a szabadság kiteljesítésének vágyáról, hanem a korlátok elfogadásáról tanúskodik. Ha azon mérjük, hogy mennyire fogadják el „helyüket” az érintettek, meglehetősen hatásosnak tűnik az a láthatatlan erő, amely a leendő szakmunkástanulók helyét kijelöli. Az első, a második és a harmadik jelentkezés összevetése azt mutatja, hogy akik az első helyen szakmunkás szakmát választanak, azok túlnyomó többsége mindvégig kitart e döntése mellett: még 3%-ot sem tesz ki azok aránya, akik egyszer is más szintet jelöltek meg. Akik viszont magasabb szintet írtak be az első helyre, azok is csak 18,3%-ban kerülnek el mindháromszor a szakmunkás szintet. Nem véletlen, hogy *Paul Grignon*, *Bourdieu* tanítványa is *A dolgok rendje* (*L'ordre des choses*) címen adta közre a hatvanas évek második felében a francia szakmunkásképzés világáról folytatott kutatásai eredményét. (11) A társadalmi meghatározott-

ság úgy működik ezen a területen, hogy az érintettek a lehető legtermészetesebbnek tartják sorsukat, és miközben alakítják azt, igyekeznek nem beleütközni korlátaikba. (12)

A felvétel feltételei

Így azután a szakmunkástanulók csaknem kétharmadát (64%-ukat) felveszik abba az iskolába, ahova először jelentkezett. A kilencvenes évek első felében a szakmák közül a gépipari, a villamosipari, a bőr- és cipőipari, valamint a szállítási-hírközlési szakmákra lehetett a legkönnyebben bejutni. Ezekben a csoportokban az elsőnek ide jelentkezők több mint 80%-át felvették, és sokat a második és harmadik helyen jelentkezők közül is. 60 és 80% közötti arányban vették fel az első helyen jelentkezőket a kohászatba, a műszeriparba, a faiparba, a nyomdaiparba, a textil- és a ruhaiparba, a szolgáltató-, az építő- és az élelmiszeriparba. A legválogatosabb a vendéglátóipar: ide az első helyen jelentkezőknek csak 42%-át, a második helyen jelentkezőknek 25,3%-át, a harmadik helyen jelentkezőknek pedig 13,5%-át vették fel. Az arányszámok közti különbségek jól jelzik, hogy a szakmunkásképzésben iskolánként és szakmánként sajátos szelekciós mechanizmusok működnek.

Összességében egy kissé enyhülni látszanak a szakmatanulás feltételei: a harmadikosok között, akik 1991-ben jelentkeztek, az első helyre felvettek aránya még csak 61,8%, 1992-ben már 63,1%, az 1993-ban felvett elsősök között pedig már 66,9%. Ez a változás azonban nem az iskolák politikájának vagy a kedvező társadalmi tényezőknek köszönhető, hanem egyszerűen a demográfiai hullám levonulásának. Ugyanez fejeződik ki abban is, hogy akiket az első helyre nem vettek fel, azoknál az elutasítás okai között erősen csökkent a túljelentkezésre való hivatkozás. Három évvel korábban ez még kiemelkedően vezetett (44,8%-kal), 1993-ban viszont már csak 30,5% volt, nagyjából ugyanannyi, mint a gyenge tanulmányi eredmények tulajdonított kudarc (31,3%).

Az általános iskolai tanulmányi eredmények jelentősen befolyásolják a középfokú iskolákba való felvételt. Hatásukat, sajnos, nem lehet nyomon követni, mert a minisztériumi statisztikából 1975-ben kihagyták ezt az adatot, amely a hivatalos adatközlés utolsó 15 évében folyamatosan romlott. Az 1993–1994-es adatfelvétel azt mutatja, hogy időközben ez a tendencia megállt, sőt megfordult. Jelenleg országosan 3,40 a szakmunkástanulók nyolcadikos tanulmányi átlageredménye, az elégségesek aránya mindössze 9,6%, a közepeseké 55,3%, a jóké pedig 28,9%. Ez jóval magasabb, mint a hetvenes években, amikor az elégségeseké volt 26,4%, az összes tanuló átlaga pedig 2,90 volt. Az elsősök eredményének átlaga valamivel gyengébb (közülük még nem morzsolódtak le a leggyengébbek): 3,18, de közöttük is kétszerannyi jó eredményű tanuló van (24,9%), mint amennyi elégséges (12,4%). (13)

Úgy látszik, a szakmunkásképző lényegében a közepesek iskolája maradt, csak az kérdés, hogy a gyenge közepesekéből az erős közepeseké lett-e. A legjobb tanulókat természetesen ma is az elitszakmák veszik fel, még ha nem is pontosan ugyanazok a szakmák tartoznak ebbe a csoportba, mint a hetvenes években. A műszerésztanulók 4,06-os átlageredménnyel jönnek az általános iskolából, a szállítás-hírközlés tanulói 3,91-es átlaggal. A leggyengébb tanulókat a kohászat gyűjti (2,74), előtte jár a vegyipar (3,01) és az építőipar (3,10).

Úgy látszik, a szakmunkásképző lényegében a közepesek iskolája maradt, csak az kérdés, hogy a gyenge közepesekből az erős közepeseké lett-e. A legjobb tanulókat természetesen ma is az elitszakmák veszik fel, még ha nem is pontosan ugyanazok a szakmák tartoznak ebbe a csoportba, mint a hetvenes években. A műszerésztanulók 4,06-os átlageredménnyel jönnek az általános iskolából, a szállítás-hírközlés tanulói 3,91-os átlaggal. A leggyengébb tanulókat a kohászat gyűjti (2,74), előtte jár a vegyipar (3,01) (14) és az építőipar (3,10).

A szakmák közötti különbségek bizonyos mértékig a felvételi szelekció termékei. Igaz ugyan, hogy már a tanulók, illetve a családok korai szakmaelképzelései is összefüggenek a gyerek általános iskolai eredményével, mégis, ha ezek az elképzelések valósulnának meg, akkor a szakmacsoportok között kisebbek lennének a tanulmányi különbségek, mint ha a jelentkezési lapra első helyen beírt szakmába kerülnének, a felvételi után ténylegesen létrejött szakmacsoportok közötti különbségek pedig még ennél is nagyobbak (1. táblázat).

Szakmacsoport	ELKÉP	1. JEL	TÉNY
Kohászat	3,02	2,97	2,74
Építőipar	3,14	3,10	3,10
Bőr-cipő (15)	2,98	3,14	3,28
Villamos	3,37	3,40	3,37
Gépipar	3,44	3,40	3,39
Szolgáltató	3,46	3,43	3,67
Vendéglátás	3,46	3,48	3,69
Szállítás-hírközlés	3,41	3,83	3,91
Műszeripar	3,84	3,89	4,06

1. táblázat

Az általános iskolai eredmények átlaga a megcélzott, az igényelt és a tényleges szakmacsoportokban (részlet)

Az 1. táblázatba a szakmai hierarchia aljáról, közepéről és tetejéről emeltünk ki szakmacsoportokat. Adataiból látható, hogy mire a családok kitöltik a jelentkezési lapot – vagyis ahogy „a dolgok rendjéhez” igazodnak –, az alakuló szakmacsoportok átlagos tanulmányi szintje módosul. Ebből a kissé már differenciáltabb eloszlásból válogatnak azután az iskolák a felvételtkor, kialakítva az utolsó oszlopban, a tények oszlopában bemutatott átlagokat.

A dolgok rendjéhez tehát nemcsak az esélyek „realista családi felmérése” járul hozzá, hanem az iskolák által akarva vagy akaratlanul megvalósított felvételi szelekció is. Ez a szelekció úgy működik, hogy a szakmai hierarchia aljára akkor is a gyengébb tanulókat juttatja, ha ezek a szakmák eredetileg jobb átlagú csoportot vonzottak, a középmezőnyt nagyjából változatlanul hagyja, a szakmai hierarchia tetején pedig feljavitja az eredetileg oda készülő csoport tanulmányi eredmény szerinti összetételét.

Az iskolák jelentős része ma nem elégszik meg azzal, hogy az általános iskolai eredmények alapján válogasson, hanem *felvételi vizsgát* is rendez. A kilencvenes évek első felében a szakmunkástanulók csaknem kétharmadának (62,7%) felvételi vizsgát kellett tennie. Igaz, ez elég gyakran csak egészségügyi szűrésből áll (egymagában 18,8%), többnyire azonban írásbeli vizsgát kell tenni. Szóbeli vizsgán – külön vagy másféle vizsgával kombinálva – összesen 20%-nál kevesebb jelentkezőnek kellett részt vennie. Az írásbeli vizsga leggyakoribb tárgya a matematika és a magyar, és a ritkább szóbeli vizsga tárgyaként is a magyar és a matematika szerepel a leggyakrabban.

A vizsgatárgyak ilyen alakítása is azt a feltevést sugallja, hogy a felvételi vizsga szerepe elsősorban az iskola tekintélyének növelése, másodsorban a tanulók társadalmi-kulturális szelekciója (amire az iménti elemzés is vezetett), és legfeljebb nagyon kis részben a szakmai alkalmasság megállapítása.

A társadalmi-kulturális háttér a családban

A „családi realizmus” persze csak akkor tud jól működni, ha a családok megfelelően tájékozottak, és jól fel tudják mérni gyermekük esélyeit. A gyerek tanulmányi eredménye és az ilyesféle „tisztánlátás” között sohasem lehet lineáris kapcsolat, nem mondhatjuk, hogy minél jobb tanuló a gyerek, annál jobban tudja a család, hogy mit tegyen, és minél gyengébb tanuló, annál kevésbé. Emellett szólna az a két régi szociológiai felismerés, hogy a magasabban képzett szülők gyerekei általában jobb tanulók, mint a kevésbé képzett szülők gyerekei, és hogy a magasabban képzett emberek könnyebben jutnak hozzá a helyzeteik megoldásához szükséges társadalmi információkhoz és jobb hatásokkal tudják felhasználni azokat. Valóban, a legalacsonyabb nyolcadik osztályos tanulmányi átlagot abban a csoportban találjuk, amelyiket még csak ugyanabba a szakmacsoportba sem vették fel, amelybe a kívánt szakma vagy akár a jelentkezési lapon választott szakma tartozik (3,26, illetve 3,21 az átlagos 3,43-hoz képest). E hatások érvényesülését azonban az iskolarendszer szerkezetének számos prizmjája töri meg. Így a szakmunkástanulók közül a legjobb általános iskolai eredményűek kényszerülnek a legtöbbet módosítani elképzeléseiken és törekvéseiken, mert ők szakközépiskolába, technikumba vagy gimnáziumba pályáznak először (a csoportok átlaga 3,67 és 3,81). A családi „tisztánlátást” nem a minél jobb eredmény segíti, hanem az, ha valaki az iskolatípusnak, az ágazatnak, a szakmának megfelelő szintű tanulmányi eredménnyel rendelkezik. (16) A szakmunkásképzés a közepeseket fogadja be a legkönnyebben. Aki ennél jobb tanuló az általános iskolában, az (illetve a családja) hajlamos magasabbra törekedni a számára lehetségesnél. Ez részben éppen azért van így, mert az általános iskolai tanulmányi eredmény a legerősebb és a legszembetűnőbb tényező a gyerekeknek a középfokú iskolák közötti szétosztásában. A többi – pszichológiai, szociológiai – tényezőt nem veszik figyelembe, mert azok jobbára észrevétlenül maradnak, és csak azzal jelzik működésüket, hogy megghiúsítják a jelentkezést.

Ezek közül köztudottnak számít, ám konkrétan mégis kevésbé ismert a szülők foglalkozásának és szakképzettségének hatása. Az imént már láttuk, hogy a magasabb társadalmi státus korántsem feltétlenül előny a gyerek pályaválasztásának sikeréhez: sok ténye-

A családi „tisztánlátást” nem a minél jobb eredmény segíti, hanem az, ha valaki az iskolatípusnak, az ágazatnak, a szakmának megfelelő szintű tanulmányi eredménnyel rendelkezik. A szakmunkásképzés a közepeseket fogadja be a legkönnyebben. Aki ennél jobb tanuló az általános iskolában, az (illetve a családja) hajlamos magasabbra törekedni a számára lehetségesnél. Ez részben éppen azért van így, mert az általános iskolai tanulmányi eredmény a legerősebb és a legszembetűnőbb tényező a gyerekeknek a középfokú iskolák közötti szétosztásában. A többi – pszichológiai, szociológiai – tényezőt nem veszik figyelembe, mert azok jobbára észrevétlenül maradnak, és csak azzal jelzik működésüket, hogy megghiúsítják a jelentkezést.

ző együttes hatásától függ, hogy a gyerek bekerül-e a szülő egyik „társadalmi mutatója” alapján remélt iskolába. Az újabb társadalmi változások nyomán állt elő az a helyzet, hogy a legnagyobb arányban az önálló vállalkozó apák gyerekei jutnak be arra a szakmára, amelyet első helyen jelöltek (63,2%), míg a skála másik végén a minden szempontból leggyengébb érdekérvényesítő képességgel rendelkező csoport, az inaktív apák gyerekei állnak, akiknek felét sem veszik fel egyenesen a jelölt szakmára. Az átlagos esélyt 100-nak véve a vállalkozó gyerekeinek esélye 114 arra, hogy a kívánt szakmába jussanak, az inaktív apák gyerekeié 88.

A szakmaválasztást meghatározó társadalmi tényezők között fontos a szülők szakképzettségének hatása is. A szakmunkásképzés társadalmi bázisának változása részben azon alapul, hogy az ötvenes és hatvanas évek erős iparosítása a szakmunkásképzés tömegessé tételével párosult. Ennek az új szakmunkás rétegnek a hetvenes évek végén született gyerekeit találjuk ma a szakmunkásképző intézetekben. Bár a családokban uralkodó tendenciának látszik, hogy vagy mindkét szülő szakképzett, vagy egyikük sem (ez a családok háromnegyed részére igaz), az apa szakképzettségének kétségtelenül nagyobb szerepe van, mint az anyáénak. Ha az apa nem szakképzett, gyakrabban fordul elő, hogy a gyerek a tervezett szakmának még az ágazatába sem kerül be.

Természetesen nemcsak a második, hanem a harmadik generációs szakmunkástanulók aránya is nőtt, de anélkül, hogy a közvetlen *szakmaöröklés* gyakorivá vált volna. A szakma öröklése már a hetvenes években sem volt gyakori, valószínű, hogy a téma inkább a kézműves-kisiparos hagyományok iránti történelmi nosztalgia miatt él egyáltalán a köztudatban. Abban a szűk körben azonban, ahol jelen van, mégis fontos pályaválasztási tényező lehet. Megállapítható ugyanis, hogy a szakmaelképzelés és az első jelentkezés megvalósulását az nem befolyásolja, hogy hányadik generációs szakmunkás lesz a családban a gyerek, de a szakmaöröklés igen. Átlagosan csak a tanulók 39,5%-a került abba a szakmába, amelyet elképzelt magának, de az apjuk szakmáját folytató szakmunkástanulóknak 48,5%-a, az apjuk vagy nagyapjuk szakmáját folytatóknak pedig már 52,6%-a, míg azoknál, akik nem öröklék a felmenők szakmáját, a „találati arány” az átlag közelében marad.

Paradox identifikáció

Annak ellenére, hogy többségük nem vagy nem teljesen saját elhatározásából került abba a szakmába, amelyet tanul, a szakmunkástanulóknak több mint háromnegyed része (77,5%) úgy érzi, hogy *a szakma megfelel a várakozásának*. Ez arra utal, hogy a tanulók nem sokként élik át pályaválasztásuk fordulatait. Még inkább megerősíti ezt a megállapítást az, hogy az elsősők, akik épp csak hogy túlesnek ezeken a megrázkódtatásokon, nagyobb arányban elégedettek a szakmájukkal (85,4%), mint a felsőbb éves tanulók (rendre 79,0 ill. 72,0%).

A szakmát tanuló fiatalok közül, amint az ezek után várható, kevesen gondolnak szakmaváltoztatásra – kezdetben. Tanulmányaik előrehaladtával azonban egyre nő a számuk. Az elsősőknek még csak negyed része választana más szakmát, „ha ismét választhatna”, a harmadikosoknak pedig már csaknem a fele. *Paradox identifikáció* tehát, ami a szakmához köti őket: amikor sok kényszertényező hatására bekerülnek egy szakmába, amit többségük nem maga választott, jobban kötődnek hozzá, mint később, amikor már gyakorlatot szereznek benne.

Az összes tanuló többsége (60%) persze azért ugyanazt a szakmát választaná ismét, amelyet tanul. Akik változtatnának, azok is ugyanazokat az ágazatokat részesítik előnyben, amelyeket ténylegesen is választottak: sorrendben a gépipari, a vendéglátóipari és a kereskedelmi szakmákat. Azok, akik eredetileg közgazdasági vagy más, nem ipari és nem mezőgazdasági szakközépiskolába szerettek volna menni, általában kitartanak eredeti elképzelésük mellett a szakmatanulás alatt is.

Konkrét változtatási terve természetesen még kevesebb tanulónak van, mint vágya a változtatásra (21,3%), de ebben is az látszik, hogy a szakmai identifikáció idővel gyengül. Az elsősöknek még 85%-a nem kíván változtatni, a harmadikosoknak már csak 69%-a mondja ezt, és 27,7%-uk meg akarja változtatni a szakmáját.

Kézenfekvőnek tűnhet mind a paradox identifikációt, mind ennek gyengülését azzal magyarázni, hogy a kilencvenes években a szakmunkáshelyzet megrendült Magyarországon, kevésbé vonzó, kevésbé nyújt biztonságot. Nem zárhatjuk ki teljesen ilyesféle hatások működését, de annak a kutatásnak az alapján, amelyet mi végeztünk, nem tekinthetjük bizonyítottnak a dolgot. Mi természetesen csak azt ellenőrizhettük, hogy mulhat-e az identifikáció gyengülése pályaválasztási tényezőként.

Az biztos, hogy a szakmai identifikáció és a szakmaváltoztatási tervek nem függenek a tanulók korábbi tanulmányi eredményétől (ami pedig a pályaválasztás egyik fontos meghatározója), és a család szakmai hagyományai sem befolyásolják. Függenek azonban attól, hogy hogyan, mennyi útkorrekcióval került a szakmába a tanuló (2. táblázat).

Változtatási szándék	Az elképzelés megvalósulásának foka				Nem volt elképzelése	Együtt
	Azonos szakma		Más isk.típus			
	sz.csop.	sz.csop.	sz.csop.	isk.típus		
Mást választana	19,3	24,7	56,0	56,6	72,7	39,0
Akar változtatni	9,4	19,7	29,8	35,6	58,3	22,1

2. táblázat

A szakmájukhoz nem ragaszkodók aránya a korai elképzelések megvalósulási fokának csoportjaiban

Ezek az adatok csökkentik a „paradox identifikáció” paradox jellegét. Azt sugallják, hogy a szakmatanulás ideje alatti „azonosulás” nem annyira a szakmának szól, mint inkább egy helyzetnek (a pályaválasztás lépéseinek, kitaposott és kijelölt útjainak, intézményeinek), amelyet erős intézményes szabályok határolnak körül, s amelyekkel nem lehet folyton birkózni, hanem mindig csak a pillanatnyi helyzetnek megfelelő intenzitással és formában. „Bent” lenni egy „nem is a legrosszabb” iskolában olyan kompromisszumot jelenthet, amely mindenképpen új lehetőségeket nyújt, de ezeket ki kell előbb tapasztalni, mielőtt fessegetni lehetne a kereteiket. Ahogy a tapasztalatok gyűlnek a tanulás éve során, úgy formálódnak az újabb elképzelések és tervek is. Aki kényszerűségből került jelenlegi helyére, láthatóan annál nagyobb valószínűséggel próbál kitörni belőle, minél messzebb kényszerült eredeti terveitől.

Jegyzet

(1) A kutatás eredményei főleg a Valóság című folyóiratban jelentek meg 1978 és 1984 között, a pályaválasztás elemzése azonban a Szociológia 1978. évi 2. számában látott napvilágot (CSÁKÓ MIHÁLY-LISKÓ ILONA: *A szakmunkástanulók pályaválasztásának szociológiájához*).

(2) A kutatás, amelyet a Munkaügyi Minisztérium és a Világbank finanszírozott, két szakaszból állt: először az iskolákat, utána pedig a tanulókat vizsgáltuk. Ez a tanulmány a második szakasz adatain alapul.

(3) A középfokú iskolatípusoknak, elsősorban a szakmunkásképző intézményeknek a demográfiai hullámra való reagálását elemezte CSÁKÓ MIHÁLY és BENYÓ BÉLA *Szakképzés és demográfia* címmel az Educatio 1993. tavaszi számában.

(4) ELTE Szociológiai Intézet–Oktatáskutató Intézet: *Számunkástanulók a kilencvenes években. Kutatási résztanulmányok II.* Országos Számunkástanuló Vizsgálat, 1992–1994. Kutatásvezető: CSÁKÓ MIHÁLY-LISKÓ ILONA. Szponzor: MŰM–Világbank.

(5) A szakmák hierarchiáját a társadalmi mobilitás szempontjából a *társadalmi szakmablokkok* fogalmával írjuk le. A húsz év alatt bekövetkezett változásokat a *Szociológiai Szemle* 1996. 1. számában elemeztem *A társadalmi szakmablokkok változása* címmel.

(6) Vö. CSÁKÓ MIHÁLY–LISKÓ ILONA: *A szakmunkástamulók pályaválasztásának szociológiájához*. Szociológia, 1978. 2. sz., 6. tábla, 162. old.

(7) A „találati tábla” módszerét 1977-ben dolgoztuk ki. Azt a százalékarányt mutatja egy lőlap- vagy céltáblaszzerű ábrában, ahány tanulót a nyolcadikos korában elképzelt szakmában, a szakmáéval azonos szakmacsoport más szakmájában, illetve azon kívül eső szakmában találtunk. A legkülső körbe kerülnek azok, akik más iskolatípust céloztak meg, a körökön kívül pedig azok aránya szerepel, akiknek nem volt határozott elképzelésük.

(8) Teljesebb képünk akkor lehetne, ha azok a jelentkezők is bekerülhettek volna a mintába, akik végül nem szakmunkásképző intézetben tanultak tovább, hanem annál alacsonyabb és magasabb szintű iskolatípusban. Ez a kutatás azonban csak azokra terjedt ki, akik – bármilyen úton jutottak is oda – végül szakmát tanultak.

(9) Ha ma találnánk ezeket az adatokat, arra gyanakodhatnánk, hogy a kisipart sújtó adózási és egyéb finansziális terhek erős növekedésének van elriasztó hatása. Három évvel ezelőtti adatokra vonatkozóan ez még nagyon valószínűtlen magyarázat.

(10) Ez jórészt abból adódik, hogy sokan vagy nem jelentkeztek második helyre, vagy valamilyen okból nem közölték azt.

(11) GRIGNON, PAUL: *L'ordre des choses. Les fonctions sociales de l'enseignement technique*. Les Éditions de Minuit, Paris 1971.

(12) A hetvenes évekbeli kutatási eredményeink egyik bírálója – éppen a pályaválasztási elemzések kapcsán – szemünkre vetette, hogy túlzottan nagy jelentőséget tulajdonítunk a meghatározottságnak és túl keveset a személyes tényezőknél. Lassanként magam is hajlottam már az érvek elfogadására, mígnem a most idézett adatok ismét rá nem döbentettek, hogy a nagy társadalmi csoportok mindennapi törekvéseinek szemünket kápráztató színes változatossága valójában mennyire szűk keretek között képes mozogni.

(13) Meg kell azért jegyezni: ahhoz, hogy valóban értékelni tudjuk ezeket a számszerű különbségeket, azt is tudnunk kéne, hogy változott-e valamiképpen az osztályozási gyakorlat az általános iskolákban az utóbbi húsz évben. Ezt azonban eddig senki sem vizsgálta.

(14) Ez az adat elég megbízhatatlan (a megkérdezettek kis száma miatt): csak annyit mondhatunk, hogy az átlag 95% valószínűséggel 2,80 és 3,22 között van.

(15) A bőr- és cipőipari szakmák adatai nem követik a leírt trendet. Bár a szakmák hierarchiájának alsó részén helyezkednek el („belépő szakmák”), itt úgy viselkednek, mint az éltszakmák. Ez legalább részben bizonyára azzal magyarázható, hogy jelentős részben lányokat vesznek fel, akiknek általános iskolai eredménye valamivel jobb a fiúkénál.

(16) Ez természetesen az iskolatípusok sajátos szelekciója miatt van így. Egyetlen pályaválasztási úton (pl. a szakmunkásképzésben) nem lehet általános érvénnyel vizsgálni a témát, csak a középfokú iskolákba átlépők összességét reprezentáló mintán.